

СЕКЦІЯ 2

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.991

ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ ПРАВОВИХ ВИСНОВКІВ, ЩО МІСТЯТЬСЯ В ПОСТАНОВАХ ВЕРХОВНОГО СУДУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Андронов І.В., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри цивільного процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню обов'язковості правових висновків щодо застосування норм права, які містяться в постановах Верховного Суду в цивільному процесі. Здійснено порівняння юридичної сили правових висновків Верховного Суду до та після проведення судової реформи.

Ключові слова: цивільний процес, постанова, обов'язковість, правовий висновок, Верховний Суд.

Статья посвящена исследованию обязательности правовых заключений относительно применения норм права, которые содержатся в постановлениях Верховного Суда в гражданском процессе. Осуществлено сравнение юридической силы правовых заключений Верховного Суда до и после проведения судебной реформы.

Ключевые слова: гражданский процесс, постановление, обязательность, правовое заключение, Верховный Суд.

Andronov I.V. OBLIGATORINESS OF LEGAL CONCLUSIONS THAT IS CONTAINED IN RESOLUTIONS OF SUPREME COURT IN CIVIL PROCEDURE

The article deals with the research of obligatoriness of legal conclusions in relation to the law of administrations that is contained in resolutions of Supreme Court in civil procedure. Comparison of legal force of legal conclusions of Supreme Court is carried out to and after realization of judicial reform.

Key words: civil procedure, resolution, obligatoriness, legal conclusion, Supreme Court.

Постановка проблеми. Кожне судові рішення, незалежно від форми його викладення, кінцевою метою має забезпечення реалізації основного завдання цивільного судочинства, визначеного у ч. 1 ст. 2 ЦПК України – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Водночас на різних стадіях судового розгляду цивільної справи вказане завдання вирішується по-різному, з урахуванням специфіки тієї найближчої процесуальної мети, що вирішується судом на відповідній стадії, та повноважень судів тієї чи іншої інстанції. Верховний Суд як найвища судова інстанція в країні своїми постановами не лише вносить правову визначеність у конкретні матеріальні правовідносини сторін, а й забезпечує єдність судової практики через формулювання правових висновків щодо правильного застосування судами норм права.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі аспекти процесуальної діяльності Верховного Суду, зокрема і проблематики юридичної сили правових висновків, що містяться в постановах Верховного Суду, висвітлювалися у працях таких вчених, як: І.С. Апалькова, М.І. Козюбра, В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, Р.М. Мінченко, П.П. Пилипчук, Д.П. Письмен-

ний, М.А. Погорецький, О.І. Попов, С.В. Прилуцький, Я.М. Романюк, Л.В. Сапейко, М.І. Сірий, О.С. Ткачук та ін.

Однак набрання чинності Законом України № 2147-VIII від 3 жовтня 2017 року «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» призвело до необхідності додаткового аналізу характеру впливу правових висновків Верховного Суду на судову практику в цивільних справах.

Метою даної статті є характеристика обов'язковості правових висновків щодо застосування норм права, які містяться в постановах Верховного Суду в цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу. На відміну від обов'язковості рішення суду, що набрало законної сили, обов'язковість постанов Верховного Суду діє в більшій кількості напрямів:

1. Внутрішня обов'язковість – поширюється на сторони спору, оскільки остаточно закріплює їх взаємні права та обов'язки, вносить правову визначеність у спірні матеріальні правовідносини, що були предметом судового розгляду.

2. Зовнішня обов'язковість – загальнообов'язковість приписів постанови Верховного Суду (ст. 18 ЦПК України). Означає необхідність кожного органу державної влади та



місцевого самоврядування, фізичної та юридичної особи визнавати обов'язковість приписів, що містяться в постанові, яка набрала законної сили.

3. Процедурна обов'язковість – стосується лише постанов Верховного Суду, якими скасовані судові рішення судів попередніх інстанцій, а справа направлена на новий розгляд. Така постанова містить вказівки щодо вчинення певних процесуальних дій, обов'язкові для врахування судом нижчестоящої інстанції в разі нового розгляду справи.

Такі положення, звичайно, певною мірою обмежують розсуд нижчестоящего суду. Однак відповідне обмеження є доцільним, оскільки вказівки суду касаційної інстанції стосуються лише тих процесуальних дій, які повинен вчинити суд нижчестоящої інстанції, та не обмежують висновків цього суду, які він може зробити з результатів таких процесуальних дій. Суд касаційної інстанції не вправі надавати вказівок стосовно того, як саме справа має бути вирішена по суті.

4. Обов'язковість для правозастосування – стосується тієї частини постанови, що містить правові висновки щодо правильного застосування норми права, які є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень і які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, а також враховуються іншими судами під час застосування таких норм права (ч. ч. 5, 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). На відміну від трьох попередніх напрямів дії обов'язковості постанови Верховного Суду, які визначають суб'єктивні межі дії, даний напрям стосується об'єктивних її меж.

Саме останній напрям дії обов'язковості постанов Верховного Суду є найбільш дискусійним в юридичній науці.

Наприклад, Є.В. Васьковський, погоджуючись з тим, що на суди третьої інстанції покладається керівництво всією судовою практикою в державі шляхом роз'яснення істинного сенсу законів, категорично заперечував обов'язковість роз'яснень суду третьої інстанції для інших судів у разі розгляду аналогічних справ. «Надані судом третьої інстанції в якій-небудь справі роз'яснення сенсу законів, – писав Є.В. Васьковський, – не мають обов'язкового значення для судів під час вирішення інших справ, а можуть слугувати для них лише взірцем та прикладом і з цією метою повинні бути опубліковані. Зробити роз'яснення третьої інстанції обов'язковими для всіх судів у всіх однорідних справах означало б надати їм силу законів та вручити третій інстанції законодавчу владу» [1, с. 202, 212].

Неможливість надання роз'ясненням суду третьої інстанції обов'язкової сили Є.В. Васьковський пояснював тим, що це суперечить принципу правової визначеності в тому сенсі, що допускає зворотню дію матеріальної правової норми. Так, якщо суд третьої інстанції змінює свою правову позицію стосовно певного питання, то нове правове положення застосовуватиметься не лише до нових правовідносин, які виникли після цього, а й

торкнеться справ, які вже знаходяться в провадженні судів різних інстанцій, а отже, поширить дію й на матеріальні правовідносини, які виникли до надання роз'яснення (тобто коли учасники правовідносин корегували свою поведінку відповідно до старого роз'яснення цього ж суду). Громадяни можуть понести збитки через те, що суд змінив свій погляд, а це позбавляє їх впевненості в законно набутих правах [1, с. 213].

Наведена точка зору має сенс, однак науковець не врахував, що протилежна ситуація, коли суди не зв'язані позиціями найвищої судової інстанції, є ще гіршою, оскільки за таких умов судова практика стає ще менш прогнозованою, а впевненість громадян у судовому захисті своїх прав – ще меншою. Краще зміни напряму судової практики буде робити єдина найвища судова інстанція, ніж кожний з тисяч суддів та сотень судів української судової системи. Адже загально визнано, що *nihil in lege intolerabilis est, eandem rem diverso jure conseri* (лат. «ніщо не є більш нестерпним у праві, ніж те, коли одне й те ж питання вирішується судом по-різному»).

Виходячи зі змісту ст. 7 (п. с) Рекомендації R (95) 5 від 07.02.1995 року Комітету міністрів державам-членам відносно введення в дію і поліпшення функціонування систем і процедур оскарження в цивільних і торгових справах, функціями суду касаційної (третьої) інстанції під час перегляду судових рішень у касаційній інстанції є розвиток права, забезпечення однакового тлумачення закону, вирішення питань права, що мають значення для всього суспільства в цілому.

Останнім часом науковці та юристи-практики все більше уваги приділяють ролі найвищої судової установи (в Україні – це Верховний Суд) в дотриманні принципу правової визначеності та забезпеченні однакового застосування норм права всіма судами, що входять до судової системи України [2, с. 118; 3, с. 164; 4, с. 251–255].

Як відзначається в юридичній літературі, в сучасних умовах завдяки загальним процесам зближення правових систем найвищі судові органи все більше стають органами «узагальнення» права і забезпечення його одноманітності, як це історично було властиво країнам континентальної Європи. При цьому, незважаючи на безперечний публічний інтерес (в першу чергу, інтерес держави) до забезпечення одноманітності судової практики, визначальною для формування останньої є воля сторін судового спору до оскарження судових рішень [5, с. 67].

Тобто в постановах суду касаційної інстанції найбільшою мірою проявляється тенденція до поєднання приватного інтересу учасників справи до перевірки законності судових рішень в їхніх справах та публічного інтересу держави до забезпечення єдності судової практики. Одні автори наполягають на пріоритетності в цьому дуалізмі саме публічних інтересів [6, с. 52], інші відстоюють першість інтересів приватних [7, с. 15]. Насправді забезпечення публічного інтересу не йде в даному випадку на шкоду захисту інтересу приватного, а отже, їх не варто протистав-

ляти. Шляхом забезпечення єдності судової практики, Верховний Суд тим самим створює умови для більш ефективного захисту конституційних прав та охоронюваних законом інтересів учасників справи, а отже, ці два інтереси нерозривно пов'язані та не конкурують між собою.

І.С. Апалькова називає наступні правові засоби забезпечення судами найвищої інстанції єдності судової практики: 1) безпосереднє формування судової практики у процесі перегляду рішень судів нижчестоящих інстанцій, як правило, в касаційному порядку; 2) ухвалення прецедентних рішень у конкретних справах, що є обов'язковими для застосування нижчестоящими судами під час розгляду аналогічних справ; 3) на підставі узагальнення судової практики формулювання правових позицій рекомендаційного або обов'язкового характеру щодо вирішення конкретних питань правозастосування; 4) опублікування судової практики (чи найбільш важливих її джерел) для широкого доступу в збірках судової практики та мережі Інтернет [8, с. 108].

На сьогоднішній день в Україні Верховний Суд діє у всіх наведених вище напрямках, і перші два з них реалізуються шляхом ухвалення судових постанов у конкретних справах. Так, відповідно до ч. 4 ст. 263 ЦПК України, під час вибору і застосування норми права до спірних правовідносин суд ураховує висновки щодо застосування відповідних норм права, які викладені в постановях Верховного Суду. На жаль, законодавець у даному питанні не є послідовним та не визначає постанови або практику Верховного Суду серед офіційних джерел, відповідно до яких суд вирішує справи (ст. 10 ЦПК України), на відміну від практики Європейського суду з прав людини, яку суди повинні застосовувати як джерело права. Тому пропонуємо доповнити ч. 3 ст. 10 ЦПК України абзацом другим наступного змісту: «Під час вибору і застосування норми права до спірних правовідносин суд ураховує висновки щодо застосування відповідних норм права, які викладені в постановях Верховного Суду».

Також недоліком правового регулювання є відсутність у положеннях нової редакції ЦПК України чіткої відповіді на питання про те, які саме постанови Верховного Суду повинні містити висновки, обов'язкові для врахування нижчестоящими судами під час вирішення аналогічних справ, воно вирішується дещо інакше, ніж у попередній редакції ЦПК України.

Наприклад, у ч. 5 ст. 360-4 ЦПК України в редакції Закону України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд» зазначалося, що в постанові Верховного Суду України, прийнятій за результатами розгляду заяви про перегляд судового рішення з підстав неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції норм матеріального та процесуального права, має міститися висновок про те, як саме повинна застосовуватися норма права, що була неоднаково застосована. Отже, процесуальний закон чітко визначає категорії справ, в яких постанова Верховно-

го Суду повинна була містити обов'язкові для інших судів правові висновки.

У зв'язку з відсутністю в чинній редакції ЦПК України аналогічних підстав перегляду судових рішень Верховним Судом, постає логічне питання про те, чи кожна постанова Верховного Суду повинна містити такі висновки, а якщо ні, то в яких випадках постанова Верховного Суду повинна містити правові висновки щодо порядку застосування норм матеріального чи процесуального права, обов'язкові для інших судів під час розгляду ними аналогічних справ. Відповідь на це питання прямо не міститься в процесуальному законі, його можна надати лише в результаті аналізу цілої низки положень чинного ЦПК України.

Так, зі змісту ч. 1 ст. 403 ЦПК України вбачається, що висновок щодо застосування норми права в подібних правовідносинах може міститися в постанові Верховного Суду, ухваленій за результатами розгляду справи в будь-якому складі, зокрема й у складі колегії Верховного Суду. Втім, було б невиправданим з точки зору процесуальної економії вимагати, щоб Верховний Суд постійно відтворював у кожній своїй постанові в тій чи іншій категорії справ ідентичні правові висновки. Такі висновки потрібні та корисні лише у складних випадках правозастосування, коли в певній категорії справ щодо певного питання правова позиція ще не була вироблена. У зв'язку з цим вбачається за доцільне здійснення Верховним Судом посилення у своїх постановках на власні правові висновки, надані в попередніх постановках, ухвалених під час розгляду аналогічних справ, за зразком рішень Європейського суду з прав людини. Це сприятиме формуванню єдиного підходу до правозастосування під час вирішення аналогічних справ Верховним Судом та сприйматиметься учасниками справи як додаткове підтвердження послідовності в рішеннях Верховного Суду. Послідовність та розумна передбачуваність судових рішень – важлива ознака їхньої справедливості та неупередженості суддів, що їх ухвалюють.

Виконуючи функцію контролю за законністю рішень судів попередніх інстанцій, Верховний Суд, встановивши неправильне застосування судами попередніх інстанцій норм матеріального чи процесуального права, повинен виправити дану помилку, надавши при цьому роз'яснення щодо правильного застосування даної норми для запобігання таким помилкам у майбутньому. Таким чином, будь-яка постанова у справі, в якій Верховний Суд встановив неправильне застосування судом (судами) попередніх інстанцій норми права, повинна містити правовий висновок щодо правильного її застосування. Водночас і постанова, якою Верховний Суд залишив касаційну скаргу без задоволення, а судові рішення – без змін, може містити правовий висновок, який підтверджує правильність застосування судами попередніх інстанцій певної норми права та роз'яснює для скаргника й одночасно для всіх наступних подібних справ порядок застосування даної правової норми.



Відповідно до положень ч. 2 ст. 416 ЦПК України, в постанові палати, об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду має міститися висновок про те, як саме повинна застосовуватися норма права, із застосуванням якої не погодилася колегія суддів, палата, об'єднана палата, що передала справу на розгляд палати, об'єднаної палати, Великої Палати.

Положення ст. 403 ЦПК України свідчать про те, що справа передається на розгляд палати, об'єднаної палати чи Великої Палати у випадках, якщо вбачається необхідність відступити від висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду. Справа передається на розгляд Великої Палати Верховного Суду також у випадку, якщо Верховний Суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії або палати, дійде висновку, що справа містить виключну правову проблему, і така передача необхідна для забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовної практики, а також коли учасник справи оскаржує судові рішення з підстав порушення правил предметної чи суб'єктної юрисдикції.

Тобто колегія Верховного Суду зв'язана власними висновками щодо застосування норми права в подібних правовідносинах та висновками, наданими іншою судовою колегією Верховного Суду, а також Верховним Судом у складі вищого рівня. Аналогічна ситуація існує й щодо палат та об'єднаних палат Верховного Суду. Тобто прецедентна дія постанов Верховного Суду має не лише вертикальний, а й горизонтальний характер.

Відійти від раніше наданого правового висновку та тим самим змінити напрям судової практики має право лише Верховний Суд у складі вищого рівня. І лише Велика Палата Верховного Суду не зв'язана своїми власними висновками. Однак в будь-якому разі відхід Верховного Суду від раніше наданого висновку не повинен бути звичайним явищем. Якщо кожне наступне рішення Верховного Суду в певній категорії справ буде змінювати встановлений ним самим підхід до правозастосування, це не сприятиме єдності судової практики та не відповідатиме принципу правової визначеності.

Цікаво порівняти юридичну силу постанов Верховного Суду, що ухвалюються на підставі норм чинної редакції ЦПК України, та постанов Верховного Суду України, ухвалених за дії положень ЦПК України в редакції Закону України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд».

В. Веремко правильно зазначає, що за новою редакцією ЦПК України для судів є обов'язковими лише позиції нового Верховного Суду. Однак у перехідних положеннях зазначається, що правові висновки попередників обов'язкові для касаційної інстанції. Якщо Касаційний цивільний суд хоче від них відійти, то має направити справу до Великої Палати [9].

Отже, з однієї сторони, суди першої та апеляційної інстанції формально не зв'язані правовими висновками, наданими в поста-

новах Верховного Суду України до 15 грудня 2017 року, з іншої – такими висновками зв'язаний суд касаційної інстанції, причому відійти від положень даних висновків Верховний Суд може лише у своєму найвищому складі – складі Великої Палати, що надає таким висновкам особливого значення порівняно з висновками колегій та навіть палат діючого Верховного Суду.

Судова практика показує, що правовим висновкам, наданим у постановах Верховного Суду України до 15 грудня 2017 року, продовжують слідувати як Верховний Суд [10; 11], так і суди нижчестоящих інстанцій [12; 13]. І це, без сумніву, позитивне явище.

Спадковість у правозастосовній практиці – це також прояв принципу правової визначеності. Після «перезавантаження» судової системи формування судової практики не повинно починатися «з чистого аркуша». Ті позитивні напрацювання, які були зроблені Верховним Судом України за допомогою провідних науковців у складі Науково-консультативної ради при Верховному Суді України, повинні бути збережені.

В абз. 2 ч. 1 ст. 360-7 ЦПК України та ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в редакції Закону України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд» було передбачене право суду відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів. Чинне законодавство не містить подібного права судів, а отже, на сьогодні суди більш жорстко зв'язані правовими позиціями Верховного Суду.

Висновки. Таким чином, правовий висновок про правильне застосування норми права:

1) повинен обов'язково міститися в постановах Верховного Суду, ухвалених у складі палати, об'єднаної палати або Великої Палати, оскільки справа була передана на їх розгляд у зв'язку з незгодою колегії суддів, палати, об'єднаної палати, що передала справу, з існуючим висновком щодо порядку застосування даної правової норми;

2) може міститися в постанові колегії Верховного Суду в будь-якій справі, в якій Верховний Суд вважав за необхідне роз'яснити порядок застосування певної правової норми в конкретних правовідносинах, зокрема і в постановах, якими Верховний Суд залишив касаційну скаргу без задоволення, а судові рішення – без змін. Такий висновок є необхідним, якщо Верховний Суд у результаті перегляду рішень судів попередніх інстанцій встановив істотне порушення (неправильне застосування) норм матеріального та/або процесуального права;

3) може повністю не відтворюватися в постановах колегії Верховного Суду в аналогічних справах, що часто повторюються. В таких випадках вбачається доцільним та достатнім, щоб Верховний Суд посилався на власні правові висновки, викладені ним у судових постановах у попередніх аналогічних справах.

Правові висновки, що містяться в постановах Верховного Суду України, можуть і

повинні враховуватися судами під час розгляду аналогічних справ, поки Велика Палата Верховного Суду не висловила іншої правової позиції з відповідного питання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васьковський Е.В. Курс гражданского процесса: учебник. Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. М.: Издание Бр. Башмаковых, 1913. Т. 1. 704 с.
2. Письменний Д.П. Верховний Суд України: питання вдосконалення діяльності. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 3. С. 117–124.
3. Потильчак О.І. Реалізація принципу верховенства права у рішеннях Верховного Суду України. Вісник Академії адвокатури України. 2013. № 2 (27). С. 162–164.
4. Цілінко І.С. Значення перегляду судових рішень Верховним Судом України в забезпеченні єдності судової практики. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Вип. 5. С. 251–255.
5. Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) / кол. авторов; под. ред. Т.Г. Морщаковой. М.: Мысль, 2012. 584 с.
6. Попов О.І. Верховний Суд України в системі інстанційності цивільних судів. Юрист України. 2012. № 4 (21). С. 48–52.
7. Пересмотр судебных актов в гражданском, арбитражном и уголовном процессе: учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / Т.Г. Морщакова [и др.] ; под общ. ред. Т.Г. Морщаковой. – 4–е изд., испр. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2016. 366 с.
8. Апалькова І.С. Перегляд судових рішень Верховним Судом України: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 200 с.
9. Веремко В. Нова філософія процесу. Закон і Бізнес. 2018. 01. 20 №3. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/CCC88508D1B3696EC225822100317621?OpenDocument&year=2018&month=01&](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/CCC88508D1B3696EC225822100317621?OpenDocument&year=2018&month=01&) (дата звернення: 19.02.2018 р.).
10. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 16 січня 2018 року у справі № 501/2693/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71750077> (дата звернення: 19.02.2018 р.).
11. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 30 січня 2018 року у справі № 755/15234/15–ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71919492> (дата звернення: 19.02.2018 р.).
12. Постанова колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Одеської області від 11.01.2018 року у справі № 518/1187/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71587805> (дата звернення: 19.02.2018 р.).
13. Постанова колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Одеської області від 10.01.2018 року у справі № 523/19047/15–ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71614845> (дата звернення: 19.02.2018 р.).